

STASYS PAMERNECKIS

VILNIAUS IR DYSNOS APSKRIČIŲ BAUDŽIAVINIŲ ŪKIŲ RAIDOS XIX A. VIDURYJE STATISTINĖ ANALIZĖ

Problema, šaltiniai, duomenų vidurkiai

Viena svarbesnių pereinamojo laikotarpio iš feodalinių natūrinių santykių prie prekinių–piniginių tiriamų problemų yra agrarinės gamybos evoliucija, jos prekingumo stiprėjimo galimybės bei faktoriai baudžiatvare Lietuvoje. Tai siejama su baigiamuoju baudžiatvare sistemos etapu, apimančiu pirmuosius XIX a. du trečdalius. Šis klausimas vienu ar kitu požiūriu apžvelgtas, analizuotas M. Jučo¹, J. Jurginio², N. Ulaščiko³, S. Lazutkos⁴, Baltarusijos duomenų pagrindu – P. Kozlovskio⁵, V. Čepko⁶ ir kt. istorikų⁷. Teoriniai metodologiniai problemos aspektai, susieti su smulkiosios prekinės gamybos didėjimu baudžiatvare sistemos irimo sąlygomis, agrarinės rinkos formavimosi mechanizmu, socialinės nelygybės didėjimu nelaisvųjų valstiečių, jų išitraukimo į prekius santykius užmojis bei pobūdis europinėje Rusijos dalyje išsamiai akcentuoti J. Kovalčenkos, L. Milovo⁸ ir kitų⁹ darbuose.

Ši problema menkai analizuota Lietuvos istoriografijoje dėl objektyvių priežasčių – to laikotarpio archyvinų duomenų stokos. Išlikusios XIX a. I pusės atskirų Lietuvos dvarų ūkių gamybinėse suvestinėse paprastai neatsispindi valstiečių ūkiai, kasmetinės išlaidos ir pajamos pateikiamos neatsižvelgiant į valstiečių ūkių gamybinį pajėgumą.

Panašių suvestinių dvaras nedarė, nes nereikėjo, o pakako kelių rodiklių apie valstiečio kiemą, šeimos dydį ir jo turta, siekiant įvertinti kiekvieno kiemo prievoles. Tai ir sąlygoja straipsnio tikslą – analizuojant priklausomų valstiečių ūkių elementų, jo dalių tarpusavio priklausomybės laipsnį ir dydį, apibūdinti jų ūkinės raidos tendencijas ir pobūdį, o kartu, nors ir netiesiogiai, ryšį su rinka, ūkinės veiklos prekingumo lygi.

Nagrinėjami objektai – 2 (iš 7) Vilniaus gubernijos apskritys – tai Vilniaus ir Dysnos. Tokį pasirinkimą sąlygojo naudojami šaltiniai, kurių pagrindą sudaro privalomieji inventoriai. Kadangi analizei buvo paimtas visas šių šaltinių iš abiejų apskričių kompleksas, verta trumpai juos apibūdinti.

Vadinamieji privalomi (обязательные) inventoriai buvo įvesti 1844 m. balandžio 15 d. caro įsaku Lietuvos, Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos dvaruose

siekiant šiek tiek apriboti ir sunorminti valstiečių prievoles, tuo pačiu tikintis susilpninti vis didėjanti jų nepasitenkinimą faktiškai neribota baudžiavine priešpauža ir nuslopinti nacionalinio judėjimo stiprėjimą¹⁰.

Tačiau vietose dvarininkai nenorėjo pripažinti jokių jų teisių apribojimų, todėl vengė priimti valstybės primetamus inventorius. Daugelis stambių ir vidutinių dvarų nuo seno vartojo einamiesiems reikalams vadinamuosius surenkamuosius (bierczy) kasmet sudaromus inventorius, kuriuose būtina tvarka dvaras surašydavo kiekvienų metų savo valstiečių prievoles ir mokesčius, kitus svarbius dvaro ir valstiečių ūkius apibūdinančius duomenis¹¹. Dėl to privalomieji inventoriai buvo vertinti su nepasitikėjimu, diegiami lėtai, ilgai derinant ir keičiant atskirus jų punktus žemvaldžių atstovų susirinkimuose. Todėl tik nuo 1852 metų caro įsaku Vilniaus, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliovo gubernijose įsigaliojo vienodos privalomųjų inventorių pradinio taikymo taisyklės¹². Jų pagrindą sudarė reikalavimas, kad valstiečių ūkiams būtų palikta tiek žemės, kiek jie turėjo iki taisyklių patvirtinimo. Valstiečiai dvarininkų turėjo būti priskiriami tokioms kategorijoms, kad jos įgalintų prievoli-ninkus atlikti iš jų reikalaujamas prievoles, ypač lažą. Jo dydis nuo kiemo sudarė 3 dienos su arkliu vyrui nuo 17 iki 55 metų ir 1 diena moteriai nuo 16 iki 50 metų per savaitę¹³. Pusę lažo normos sudarė 1 darbo diena ir 1 darbo diena moteriai per savaitę. Pusiaulažinis ūkis turėjo valdyti ne mažiau kaip pusę viso lažinio ūkio dirbamos emės.

Šalia lažo, taisyklės numatė nuo kiekvieno darbingo šeimos nario po 12 dienų per metus „gvoltų“ ir 8 „šarvarkų“. Vietoj šeimos nario ūkininkas galėjo siūsti į dvarą samdinį, pats likti namie, verstis amatais¹⁴. Valstiečių pervedimas iš lažininkų į činčininkus paliktas dvaro nuožiūrai, činčininkais paprastai tapdavo tvarkingi prievolių mokėjimo požiūriu ūkiai.

Taisyklių pažeidimas formaliai sąlygojo abiejų pusių atsakomybę nepriklausomai nuo to, ar dvaras bus parduodamas, užstatomas, arenduojamas. Privalomųjų inventorių projektai, jų naudojimo praktika, minėtos taisyklės ir jų koregavimas vyko iš dvarininkų sudarytuose inventorių komitetuose. Pagal atskirų dvarininkų reikalavimus patvirtintos „Taisyklės“ ir toliau buvo „koreguojamos“ iki pat 1858 m., kai imta steigti gubernijų komitetus baudžiavos panaikinimo projektams parengti. Inventorių komitetai nebeatitiko naujų carizmo planų ir buvo paleisti. Taip baigto inventorių varianto dvarininkai ir nebesulaukė, jie vadovavosi ir 1844 m. paskelbtais Reikalavimais inventoriams sudaryti, ir vėlesnėmis Taisyklėmis. Vilniaus gubernijoje privalomieji inventoriai imti taikyti daugelyje dvarų nepriklausomai nuo jų dydžio¹⁵. Patys inventoriai turėjo standartinį formuliara, tačiau ne visas grafas savininkai užpildydavo.

Kaip šaltinis, privalomieji inventoriai naudojami istorijos tyrimuose greta kitų šaltinių gana plačiai, nors jų šaltinotyrimiai aspektai toli gražu ne išsemti. Tai patvirtina negausūs jų duomenų patikimumo tyrimai¹⁶.

Privalomųjų inventorių duomenų struktūra panaši kaip ir tradicinių surenkamųjų inventorių – visų pirma pateikiamas žodinis ir statistinis dvaro (ypač stambesnio) aprašymas, po to kaip būtina pačių inventorių vedimo sąlyga – baudžiavinių ūkių prievolės, šalia jų ir valstiečių ūkių parametrai – žemės kiekis ir rūšis, šeimos sudėtis ir žmonių amžius (taip pat ir darbingų), darbinių ir produktyviųjų gyvulių skaičius, inventorių prieduose – bendros pasėlių normos, atskirų kultūrų vidutinis derlingumas ir pagal tai apskaičiuojamas vidutinis derlius (surenkamuosiuose inventoriuose pasėlių normos, sėjamų kultūrų kiekis valstiečių ūkiuose – reta išimtis). Privalomieji inventoriai, kaip minėta, paprastai identiško formuliario, stambiausių dvarų su atspausdintomis grafomis, dėl to gerokai lengviau juos skaityti. Grafos buvo papildomos savininkų nuožūra, todėl vieni privalomieji inventoriai išsamesni, kiti – ne tokie išsamūs, bet visi paprastai turi būtinos informacijos minimumą.

Paties dvaro aprašymas apima jo geografinę padėtį, t. y. atstumą iki artimiausių miestų ir miestelių, geografinės padėties apibūdinimą, nurodant žemės kiekį, jos rūšis, santykį su valstiečių žeme, pajamas ir išlaidas, pasėlius, derlių ir derlingumą ir kt.

Tačiau, kaip ir tradiciniuose inventoriuose, privalomuosiuose taip pat nenurodomas valstiečių ūkių pajamingumas, pajamos ir išlaidos, parduodamų produktų asortimentas ir jų prekybinis intensyvumas, nors atskiruose inventoriuose ir rašoma, kad dvaras nedraudžia valstiečiams prekiauti ir parduoti atliekamų produktų supirkėjams. Vadinasi, valstietis negalėjo parduoti be dvaro žinios, ką norėjo. Inventorių pastabose nurodoma, kad valstiečių ūkiai, ypač silpni, gali atliekamą produktą parduoti tik su sąlyga, jei atsiskaitę su dvaru ir yra pasilikę pragyvenimo minimumui¹⁷. Kiti dvarai valstiečių prekybos neribojo¹⁸.

Tokių duomenų stoka trukdo apibendrinti prekinis-piniginius santykių mastą baudžiaviniame kaime, apibūdinti baudžiavinio ūkio ekonominę potencialą, kartu absoliutaus feodalinio išnaudojimo kitimo intensyvumą, apibrėžti procesų vietą baudžiavinio ūkio sąstingio ir prekinės rinkos stiprėjimo sąlygomis. Taigi lieka tik netiesiogiai atskleisti tokių reiškinių esmę. Vienas iš tokių būdų – tiriamų reiškinių ir procesų statistinis modeliavimas – tai atitinkamų duomenų, atspindinčių pagrindines tiriamo reiškinio savybes ir požymius, sistemos kūrimas ir jos struktūros tyrimas adekvaciais statistiniais metodais. Aišku, kad statistiškai tirti galima tokias reiškinių ir pro-

cesų savybes, kurias galime išreikšti skaičiais, ypač jeigu jie sudaro atitinkamų duomenų sistemą kokiai nors reiškinių savybei ar jam visam tirti. Priešingu atveju galima kalbėti apie įtaigesnę ar silpnesnę iliustraciją. Statistinis modeliavimas istorijos moksle visada yra konkrečios problemos sprendimo būdas, įgalinantis pasiekti ne tik papildomą, bet kartais ir naują sampratą apie tiriamą reiškinį, jo savybes. Todėl statistinis modeliavimas nėra visada tik papildomas tyrimo būdas, greičiau integracinė istorijos tyrimo kryptis. Masinio pobūdžio reiškiniai, rodantys masinio pobūdžio statistinę informaciją – pagrindinė statistinių metodų praktinio taikymo sritis. Antra vertus, statistinis modeliavimas visuomet būna kartu su redukuota informacija, t. y. kai pirminiai duomenys yra daugiau ar mažiau sutraukiami, juos stambinant, vienodinant pagal atitinkamus matavimo vienetus, nors dėl to dalis tiesioginės informacijos ir dingsta. Be to, statistiniai metodai dažniausiai paremti vidurkinių dydžių analize, kuri sąlygoja hipotetinių statistiškai apibendrintų tyrimo rezultatų pobūdį. Nepaisant to, reiškinių ir procesų struktūros tyrimas statistiniais metodais įgalina pažinti tiriamus socialinius reiškinius ar procesus išsamiau ir tiksliau negu aprašomojo iliustracinio metodo būdu. Šiuo požiūriu modeliavimas gali turėti tik empirinį tikslą, siekiant koreliuoti konkrečius problemos klausimus, jos aspektus ir daug išsamesnį – teorinį metodologinį, kada siekiama išsamesnio teorinio iškeltos problemos esmės atskleidimo. Istorijos įvykių ir procesų modeliavimo problemos, kaip ir modelių rūšys, plačiai nagrinėjami šiuolaikinėje užsienio istoriografijoje¹⁹.

Šiame straipsnyje iškeltiems uždaviniams spręsti iš pradžių buvo panaudotas vienas adekvačiausių ir paprasčiausių statistinių metodų valstiečių ūkių vidinei struktūrai tirti – porinė koreliacija, o jos pagrindu – faktorinė analizė, įgalinanti maksimaliai apibendrinti gautą informaciją. Šių statistinių metodų aprobavimas istoriografijoje yra pakankamai išsamus, aptariamas ne tik šių metodų turinys ir metodologiniai taikymo aspektai, bet ir jų praktinio naudojimo metodinė specifika istorijos moksle²⁰. Galima sutikti su nuomone, kad istoriko, taikančio šiuos ir kitus metodus, sunkiausias uždavinys – gautų rezultatų interpretacija, susijusi su gana daugelio duomenų statistiniu apdorojimu ir analize ESM pagalba, sudarytų statistinių modelių turinio hipotetinių pobūdžiu.

Trumpai apie metodiką. Kaip pagrindas buvo paimti Vilniaus ir Dysnos apskričių privalomieji inventoriai, išlikę iš daugumos tų apskričių dvarų per 1847 m. pagal inventorinius aprašus: 213 dvarų Vilniaus apskrities ir 209 – Dysnos. Į statistinę atranką mechaniniu būdu paimtas kas 8 dvaras iš Vilniaus apskrities ir kas 7 – iš Dysnos, atsižvelgiant į netolygų valstiečių kiemų

skaičių juose. Taip pat mechaninės atrankos būdu iš tų atrinktų dvarų buvo užregistruotas jau proporcingai kas 6–as valstiečio kiemas. Pirmuoju atveju atranka sudarė 12,67% visų dvarų, antruoju – 14,35% (atitinkamai 27 ir 30), valstiečių kiemų – atitinkamai 658 ir 638. Tokia palyginti didelė apimtis²¹ yra dėl to, kad siekiama maksimalaus koreliacijos koeficientų patikimumo. Į ant-ranką pateko tokie valstiečių ūkio parametrai: žmonių skaičius, darbingų ir produktyvių gyvulių kiekis (šiuo atveju jaučių traukiamoji jėga buvo pervesta sąlygiškai į arklių darbinę jėgą, o smulkūs gyvuliai perskaičiuoti sąlygiškai į stambiuosius pagal vietines tuometinės rinkos kainas²²), dirbamos ir šienau-jamos žemės kiekis, pasėliai bei derlius ir įvairios prievolės – atodirbinė, na-tūrinė ir piniginė, pervedant visas į piniginę išraišką.

Tolesnis etapas – tai pirminė valstiečių ūkių klasifikacija, kuri reikalau-ja specialaus tyrimo²³, tačiau, atsižvelgiant į realias sąlygas ir į Vilniaus gu-bernatoriaus pradinį privalomųjų inventorių įvedimo projektą²⁴, visi vals-tiečių ūkiai buvo suskirstyti į 3 grupes pagal darbinių ir produktyviųjų gyvu-lių skaičių ūkyje siekiant išryškinti ne tik turtinę priklausomos valstietijos nelygybę, bet ir, kas ypač svarbu, socialinę diferenciaciją, stengiantis pajusti bent pastarojo proceso tendencijas.

Atlikus pirminį statistinį atrankos duomenų apdorojimą (t. y. juos su-stambinant (pvz., gyvulių traukiamoji galia ir vertė), suvienodinant pagal matavimo vienetus (pvz., šaltiniuose žemė nurodoma ir valakais, ir margais, ir dešimtinėm, ir sieksniais, ir kitais matais). Iš jų daugiausia pastangų ir laiko reikalauja visų rūšių prievolių išraiška pinigais, pagal atitinkamą pro-gramą visa informacija buvo įvesta į ESM. Gauti įvairūs rezultatai. Kaip svarbiausias rodiklis yra variacijos užmojis (skirtumas tarp maksimalių ir minimalių atrinktų parametru), variacijos koeficientas (kiekvieno paramet-ro reikšmių nukrypimas nuo jų vidurkinio dydžio procentinės išraiškos), vi-durkiniai dydžiai ir pačios koreliacijos bei faktorinės analizės matricos.

Nusakyti darbo tomis matricomis metodiką netikslinga, neanalizuojant šių metodų turinio.

Turtinė nelygybė ir jos santykis su feodالية renta

XIX a. II trečdalis ypač svarbus baudžiavos oficialaus panaikinimo sam-pratai. Įtampa Rusijos imperijos baudžiaviniame kaime pasiekė tokią ribą, kuri NVS istoriografijoje įvardijama kaip revoliucinės situacijos susiklosty-mas (ypač pralaimėjus Rusijai Krymo kare) kaip tik to laikotarpio antroje pusėje. Revoliucinės situacijos sąvokos įtvirtinimas istoriografijoje kartu ne-kėlė abejonių dėl feodálních-baudžiavinių santykių krizės valstybėje. Tuo tar-

pu Lietuvoje baudžiavinių santykių irimo ir jų peraugimo į krizę skiriamąja riba tyrinėtojai linkę laikyti XIX a. 5 deš. vidurį²⁵.

Baudžiavinių santykių irimas ir krizė siejami su socialinių ir ekonominių santykių srities požymiais, kurių nebuvo ankstesniais jų raidos etapais. Apibrėžti tuos etapus – ne vienos studijos darbas, tačiau kai kuriuos požymius verta aptarti. Feodalinių–baudžiavinių santykių irimą reikia suprasti kaip ekstensyvos žemės ūkio gamybos plėtojimo sąstingį ir net mažėjimą, o krizę kaip praktiškai ir juridiskai aprobuotos ūkininkavimo sistemos žlugimą, ūkio nesugebėjimą ne dėl atsitiktinių nelaimių (gaisrų, nederlių ir pan.), o per ilgesnį laiką atkurti net paprastos reprodukcijos sąlygas. Aprioriškai galima manyti, kad baudžiavinių santykių krizę sukėlė beatodairiškas feodalinės rentos normos kėlimas, pelno vaikymasis²⁶. Kita vertus, valstiečių ūkinė negalia neatitiko ir dvaro ekonominių interesų. Todėl svarbu labiau apžvelgti pačių valstiečių ūkių ekonominių potencialą ir jų funkcionavimo sąlygas.

Nekelia abejonių tas faktas, jog dauguma dvaro valstietijos agrarinės reformos išvakarėse ėjo lažą. L. Bičkausko–Gentvilos paskaičiavimu, prieš 1861 m. reformą Vilniaus gubernijoje lažą ėjo 92% visų baudžiauninkų²⁷. Panaši padėtis buvo ir baltarusiškose žemėse. V. Čepko duomenimis, XIX a. I pusėje net 97% baudžiavinės valstietijos pildė lažines prievoles ir, lyginant su XVIII a. pab., lažininkų skaičius padidėjęs iki 20%²⁸. Kiek kitoks vaizdas Kauno gub., ypač kai kuriose apskrityse, pvz., Telšių (VII revizijoje metu 1816 m.) užregistruota tik 29,2% lažininkų, tačiau apskritai ir pastarojoje lažinė valstiečių eksploatacija XIX a. I pusėje didėjo. Augo palivarkų skaičius, lažo norma padidėjo nuo 3 iki 5 dienų per savaitę²⁹.

Statistinėje valstiečių kiemų atrankoje beveik iš 1300 Vilniaus ir Dysnos apskričių baudžiauninkų ūkių tik 125 (9%) buvo činšininkai (žr. 1 lentelę).

Taigi činšiniai valstiečiai pirmose grupėse sudaro tik 14,8% visų abiejų apskričių baudžiauninkų ūkių, ir daugiausia jų (18%) priklauso turtiniu atžvilgiu stipriausiai grupei. Tai akivaizdžiai siejasi su ūkių prievolinės mokes pajėgumu, veiklesniu ūkininkavimu. Tuo pačiu didesnės ūkių dalies (64,7%) susitelkimas II grupėje atspindi visų statistinių atrankos ūkių tendenciją į vidutinišką turtinės priklausomybės ir ūkininkavimo lygmenį. Tokios orientacijos turinys labiau išaiškėja toliau analizuojant turimais parametrais, visų pirma atskiro ūkio, pagrindu.

Iš 2 lentelės aiškėja, kad, didėjant valstiečio ūkyje naminių gyvulių skaičiui, didėja ir jo šeimyna, tiksliau atvirkščiai, augant žmonių, ypač darbingo amžiaus, skaičiui ūkyje, didėja ne tik gyvulių, bet ir visos žemės plotas: Vilniaus apskrityje akivaizdus ariamos žemės kiekio padidėjimas II grupėje (vi-

1 lentelė. Vilniaus ir Dysnos apskričių baudžiavinių valstiečių pasiskirstymas pagal rentos formą grupėse*.

Grupės Nr.	Viso ūkių		Lažiniai		Pusiau lažiniai		Činšiniai	
	skaičius	proc.	skaičius	proc.	skaičius	proc.	skaičius	proc.
I	153	11,8	139	90,85	2	1,31	12	7,84
II	838	64,7	760	90,69	15	1,79	59	7
III	305	23,5	251	82,30	-	-	54	17,7
Viso:	1296		1150	88,73	17	1,5	125	9

*Lentelė sudaryta, remiantis CVIA f. 394, ap. 1, b. 1, 6, 26, 36, 41, 51, 56, 61, 76, 81, 86, 101, 106, 111, 116, 121, 126, 131, 136, 146, 151, 156, 166, 181, 186, ap. 3, b.1, 6, 11, 16, 21, 26.

dut. 14,18 deš. kiemui). Jos realus kiekis svyruoja nuo pusės valako (10,96 deš. I grupėje, Vilniaus apskr.) iki 3/3 valako ir daugiau (15,04 deš. II grupės ūkiuose, Vilniaus apskr.), tuo tarpu.

Dysnos apskrity didžiausia ariamos žemės norma II ūkių grupėje – 13,08 deš. – nesiekia net 2/3 valako. Įdomu tai, kad Dysnos apskrity visų grupių aiškus produktyviųjų gyvulių kiekio ūkyje pranašumas Vilniaus apskrity. Kita vertus, beveik trečdaliu Dysnos apskrityje didesnė prievolių norma pinigine išraiška negu Vilniaus. Kartu matyti, kad abiejose apskrityse turtingiausios ūkių grupės (III) prievolių suma beveik liko nepakilusi nuo II grupės. Kai pastarosios prievolių dydis beveik trečdaliu didesnis Vilniaus ir penktadaliu Dysnos apskrityje negu I grupėje. Tokia tendencija rodytų ryškesnį prievolių didėjimą toliau į šiaurės rytus nuo Vilniaus.

Metodiniu atžvilgiu svarbu pažymėti tai, kaip rodo apžvelgtas duomenų paskirstymas, kad ūkių turčinis diferencijavimas pagal darbinių ir produktyvių galvijų skaičių turi objektyvų pagrindą ir tarp sudėtinių ūkio elementų egzistuoja tam tikra priklausomybė, kurios tendenciją turėtų išryškinti statistinis modeliavimas.

Kita svarbi paralelė, kad ariamos žemės didėjimas Vilniaus apskrityje (30% II grupėje lyginant su I grupe) proporcingai susijęs su prievolių didėjimu (atitinkamai 27%), esant priešingai tai tendencijai Dysnos apskrityje: ariamos žemės kiekiui sumažėjus 10,4% III grupėje, lyginant su II, tiek pat išaugo ir prievolės (10,4%). Atitinkamai, nors ir gerokai mažesnė priklausomybė yra rentos normos santykinis didėjimas augant žmonių skaičiui ūkyje, nes į skubos darbus privalėjo eiti visi darbingo amžiaus asmenys (2 lente-

2 lentelė. Statistinės atrankos duomenys vidutiniškai vienam valstiečio kiemui pagal grupes Vilniaus ir Dysnos apskrityse

Eil. Nr.	Apskritis	Žmonių skaičius ūkyje	Darbingi vyrai	Darbingos moterys	Viso darb. žmonių	Žemė			Gyviai		Prievolės	Pasėliai rugiai miežiai avižos	Pasodinta bulvių	Derlius				Gauta šieno
						Ariama	Šienaujama	Viso:	Darbiniai	Produktiveji				rugių	miežių	avižių	bulvių	
						dešimtinės			vienetai	rub. kap.								
I	Vilniaus	6,05	2,02	2,08	4,1	10,96	3,68	14,64	1,59	1,32	31,28	8,86	5,13	15,5	4,50	14,19	27,34	1172,12
	Dysnos	7,34	2,55	2,67	5,22	12,50	5,70	18,52	2,06	4,25	53,06	7,91	3,09	3,61	11,79	7,46	16,34	1303,09
II	Vilniaus	7,39	2,52	2,47	4,99	14,18	3,45	17,63	2,88	2,93	43,00	9,28	5,86	23,83	4,5	14,57	32,05	954,06
	Dysnos	8,32	2,74	2,96	5,70	13,08	5,76	18,93	2,86	3,30	60,48	8,21	3,69	10,39	7,24	8,21	15,34	909,08
III	Vilniaus	8,04	2,92	2,57	5,49	15,04	3,93	18,97	4,83	6,16	43,84	9,04	5,19	15,6	7,39	14,78	22,47	1121,3
	Dysnos	9,92	3,12	3,26	6,38	12,52	7,05	19,58	4,32	7,54	62,93	8,16	3,42	10,57	5	9	11,1	878,8

* Lentelė sudaryta, remiantis šaltiniais, nurodytais po 1 lentelę.

lė). Panašios priklausomybės, deja, negalima nustatyti tarp minėtų parametrų ir pasėlių bei derliaus vidutinių normų vienam kiemui. Dysnos apskrityje ryškesnė net atvirkštinė priklausomybė: didėjant ūkiuose žmonių bei galvijų skaičiui, šienaujamos pievoms (ariamos žemės kiekis išaugęs tik II grupėje lyginant su I – atitinkamai 13,08 ir 12,51), rentos norma, gauto šieno kiekis, atvirkščiai, taip pat miežių bei bulvių derlius kryptingai mažėja. Didėjant grūdinių pasėlių (8,21 ketv. II grupėj ir 7,91 ketv. I grupėj), taip pat sodinamų bulvių kiekiui (3,69 ketv. II grupėj ir 3,08 ketv. I grupėj), pastoviai didėja tik avižų ir ypač rugių derlius (I grupėj rugių gauta 3,61 ketv., II – 10,39 ketv. ir III – 10,57 ketv.). Vilniaus apskrityje pasėtų grūdinių II grupėj, kaip ir pasodinta bulvių, daugiau negu I, tačiau III mažiau negu II. Bet miežių ir avižų derliaus III grupėj gauta daugiau negu II. Tokį nenuoseklumą galima būtų paaiškinti beveik vienodais vidurkiniais dydžiais abiejų apskričių visose grupėse, atkreipiant dėmesį į didesnius skirtumus tik tarp II ir I grupės ūkių. Šių rodiklių reikšmių išsidėstymo grupėse nuseklumui nustatyti trukdo tai, kad grūdinių pasėlių (rugių, miežių ir avižų) kiekis inventoriuose nurodytas kartu, o gauto derliaus – atskirai.

Tikslesnę sudėtinių ūkių elementų tarpusavio priklausomybę iliustruoja tų pačių parametrų perskaičiavimas vienam žmogui, tiksliau – vienam darbingam asmeniui, nes nuo darbingų žmonių skaičiaus priklausė viso ūkio vedimo, pajamingumo ir prievolių mokes galimybės.

Visų pirma lentelės duomenys patvirtina tą faktą, kad praktiškai nepriklausomai nuo darbinių ir produktyviųjų gyvulių skaičiaus ūkyje ariamos žemės norma 1 darbingam asmeniui yra apyligė, III grupėj ji net sumažėja, lyginant su II grupės ūkiais. Tuo pačiu matyti, kad baltarusiškose žemėse ariamos žemės kiekis sąlygiškai turtingiausioje grupėje visa dešimtaine mažesnis negu Vilniaus apskrities II grupės ūkiuose. Kita vertus, kaip Dysnos, taip ir Vilniaus sąlygiškai turtingiausių ūkių grupėj ariamos žemės darbingam asmeniui tolygus augimas visose ūkių grupėse Dysnos apskrityje ir II ūkių grupėje, lyginant su I-ąja, Vilniaus apskrityje.

Darbingam asmeniui tenka mažiau negu II grupės ūkiuose, o Dysnos apskrityje aiški apskritai ariamos žemės mažėjimo vienam darbingam asmeniui tendencija. Tai rodo, kad ariamos žemės dydis buvo įrašomas nepriklausomai nuo darbingų žmonių kiekio svyravimo valstiečio ūkyje. Tai patvirtina tolygi visos turimos žemės, tenkančios vienam darbingam asmeniui, mažėjimo tendencija Vilniaus ir Dysnos apskrityse. Žemės kiekio mažėjimo tendencija sutampa su derliaus (avižų ir bulvių Vilniaus apskrity ir miežių, avižų ir bulvių Dysnos apskrity) mažėjimo linija vienam darbingam gyventojui. Galima manyti, kad pasėlių ir derliaus kiekis visų pirma buvo sąlygo-

3 lentelė. Baudžiavinio ūkio rodikliai vienam darbingam asmeniui*.

Gr. Nr.	Apimtis	Žemė (dešimt.)			Gyvuliai		Grūdinių pasėlių (ketv.)	Bulvių (ketv.)	Derlius (ketv.)				Prievolės (rub. kap.)
		ariama	šienaujama	viso	Darbiniai	Produktyvieji			rugių	miežių	avižių	bulvių	
I	Vilniaus	2,67	0,90	3,27	0,39	0,32	2,16	1,25	3,78	1,10	3,46	6,67	7,63
	Dysnos	2,39	1,09	3,55	0,39	0,81	1,52	0,57	0,69	2,26	1,43	3,13	1016
II	Vilniaus	2,84	0,69	3,53	0,58	0,59	1,86	1,17	4,76	0,90	2,92	6,42	8,62
	Dysnos	2,29	1,01	3,32	0,52	0,58	1,44	0,65	1,82	1,27	1,44	2,69	1061
III	Vilniaus	2,74	0,72	3,46	0,88	1,12	1,65	0,95	2,84	1,35	2,69	4,09	7,96
	Dysnos	1,83	1,03	2,87	0,62	1,10	1,19	0,50	1,55	0,73	1,32	1,63	9,21

* Lentelė sudaryta, remiantis šaltiniais, nurodytais po 1 lentele.

tas ariamos žemės ploto, o ne kitų ūkio elementų. Vienintelė aiški priešingo pobūdžio kryptis – prievolių, tenkančių vienam darbingam asmeniui, tolygus augimas visose ūkių grupėse Dysnos apskrityje ir II ūkių grupėje, lyginant su I, Vilniaus apskrityje.

Iš čia kyla nedviprasmiška išvada, kad rentos norma dvaro buvo nustatoma nepriklausomai nuo baudžiavinio ūkio turtinio pajėgumo. Ją, matyti, sąlygojo ne vien ariamos ir visos žemės dydis, bet ir apskritai valstiečių sugebėjimas ūkininkauti. Tą mintį vienaip ar kitaip turėtų pakoreguoti tolesnis nagrinėjimas. Šalia to, dar galima pastebėti, kad derliaus, tenkančio vienam darbingam gyventojui kiekiu iš esmės abiejų apskričių III grupės ūkiui, lyginant su II grupės ūkiais, pastebimai atsilieka, ypač rugių ir bulvių atžvilgiu, o avižų ir bulvių daugiausia vienam darbingam asmeniui yra I ūkių grupėje. Galima manyti, kad ūkio turtinės pajamos sąlygojo jo pasėlių ir derliaus kiekį priklausomai nuo žmonių, ypač darbingo amžiaus, skaičiaus. Turtingesniuose ūkiuose (III grupės), turinčiuose daugiau ne tik darbingų, bet apskritai žmonių, matyti, buvo orientuojamasi į papildomus gyvenimo šaltinius: verslus, didesnes pardavimo-pirkimo galimybes, nors tiesiogiai ir neatsispindinčias šaltinių informacijoje.

Atskirai svarbu būtų palyginti lažinių ir činšinių ūkių materialinę padėtį, jų mokamų prievolių dydį, tačiau činšinių valstiečių ūkių statistinė imtis palyginti nėra didelė, o antra absoliuti jų dauguma pakliuvo į Vilniaus apskrities ir II ūkių grupę (59 kiemai) ir III (45 kiemai), maža dalis (12 kiemų) – į I Vilniaus apskrities ūkių grupę. Dysnos apskrities valstiečių ūkių grupėse. Jų tik po kelis – todėl minėtas lyginimas pagal apskritis atskirai būtų nekorektiškas, pakanka palyginti tų ūkių visumą pagal šias 2 kategorijas (kartu į palyginimą galima įtraukti ir nežymų (17) pusiau lažinių ūkių skaičių).

4 lentelė.

Ūkio kategorija	visi ūkio žmonės	jų tarpe			žemės (deš.)			gyvuliai		Prievolės (rub. kap.)
		darbingi žmonės	darbingi vyrai	darbin-gos mo-terys	ariama	šienauja-ma	iš viso:	darbiniai	produk-tyvieji	
Lažiniai	8,10	5,47	2,71	2,70	13,42	4,79	18,27	3,11	3,67	54,03
Činšiniai	7,19	4,69	2,56	2,16	14,64	4,92	19,57	3,67	4,90	30,02
Puslažiniai	6,23	4,29	2,17	2,11	12,43	4,67	17,27	2,34	3,06	27,24

* Lentelė sudaryta medžiagos, nurodytos po 1 lentelę, pagrindu.

Ši lentelė akivaizdžiai patvirtina pranašesnę baudžiavinių ūkių, atsi-perkančių pinigais nuo atodirbinės rentos, padėtį. Turėdami mažesnes šeimynas, ypač darbingų žmonių, činšiniai ūkiai vidutiniškai turi pranašesnes pozicijas visais atžvilgiais: ir žemės, ir gyvulių, ir, tai ypač svarbu, rentos dydžio (net 44,4% mažiau nei lažinių ūkių grupėje). Lengvesnė ekonominė padėtis nei lažiniai valstiečiai yra puslažiniai, mokantys perpus mažesnę rentą dėl pusiau mažesnių ariamosios žemės sklypų. Šiuo atveju jų ariamos žemės dydis tik viena dešimtina mažesnis, o šienaujamos dar mažiau – 0,12 deš. Kadangi puslažinių valstiečių ūkių bendroje baudžiauninkų pusėje nežymi dalis (1,31% statistinėje atrankoj), dvarui jie buvo aiškiai nuostolingi lažinių ūkių atžvilgiu, todėl yra tarsi tarpinės būklės tarp viso lažo ir činšo. Nedidelė činšinių ūkių dalis aiškintina tuo, kad abiejose apskrityse valstiečiai į kitas kategorijas buvo pervedami gana retai, pigus lažinis baudžiauninkų darbas ir toliau sudarė dvarų ūkininkavimo sistemos pagrindą. Netiesiogiai tai liudija dvarininkų nesuinteresuotumą baudžiamos panaikinimu, kartu ir negatyvią poziciją bet kokiai vyriausybės politikai, siekiančiai normuoti priklausomų žmonių prievolinę prievartą.

Kaip minėta, vienas iš galimų tolesnio baudžiavinio ūkio, kaip konkrečiai apibrėžtos socialinės sistemos, jos vidinės struktūros, funkcionavimo tam tikru laikotarpiu metodinio sprendimo būdų yra jo statistinis modeliavimas. Pats statistinis modelis yra grindžiamas tiriamą reiškinių, šiuo atveju baudžiavinį ūkį, apibūdinančių parametrų atranka, atliekama pradiniu tyrimo, naudojant konkretų statistinės analizės metodą, etapu. Remiantis koreliacine analize galime atrinkti statistinius rodiklius, kurie sudaro glaudžiai tarpusavyje susietas grupes pagal keliamus uždavinius (šiuo atveju išskiriamos valstiečių ūkių grupės pagal turtinį požymį): taikant faktorinę analizę, atrenkami bendrieji faktoriai, apibūdinant pagrindines tiriamo reiškinių savybes.

Iš viso, kiek leido šaltiniai, buvo atrinkta 20 rodiklių absoliutine reikšme, t. y. išreiškiančių ūkio kategoriją, grupę, šeimynas (be kitų šeimos narių valstiečiai galėjo turėti ir samdinių, kurie tiesiogiai privalomuosiuose inventoriuose neįrašomi, šiuo atveju, jei tokių ir buvo, įtraukti į darbingų asmenų grupę), sudėti, žemės ir gyvulių rūšį bei kiekį, pasėlius, derlių bei visas prievoles. Išvardytų baudžiavinio ūkio požymių formalizuotas statistinis apdorojimas padeda geriau suprasti baudžiavinio ūkio egzistavimą tiriamu metu, jo reprodukcijos, santykio su feodالية rėnta, įsitraukimo į prekybinius santykius ir kt. galimybes, nes to neįmanoma pasiekti pateikiant atskirus pavyzdžius, paprastu grupavimu ar net vidurkio išvedimu,

tradicškai prieinamam rankiniam apdorojimui. Šie metodai, kaip rodo praktika, yra ne tik pagrįsti ir patikimi, bet kol kas ir efektyviausi analizuojant masinius ekonominio pobūdžio reiškinius, esančius masiniuose pobūdžio šaltiniuose.

Šaltiniai ir literatūra

1. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. V., 1972. Jis gi: Prekyba Lietuvos kaime XVIII a. // Iš lietuvių kultūros istorijos. V., 1964. T. 4. P. 109–122.
2. Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. V. – 1978.
3. Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965.
4. Лазутка С. А. Революционная ситуация в Литве 1859–1862 г.г. М., 1961.
5. Козловский П. Г. Земледелие и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. Минск, 1982.
6. Ченко В. В. Классовая борьба в Белорусской деревне в I половине XIX в. Минск, 1972.
7. Мулявичюс Л., Ючас М. Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве. – Вильнюс. 1968. Неупокоев В. И. Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века. М., 1976.
8. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века. Опыт количественного анализа. М., 1974.
9. Кризис феодально-крепостнических отношений в сельском хозяйстве России / вторая четверть XIX века / Владимир, 1985.
10. LVIA. F. 378. 1840 m. B. 1076. L. 325–356, 358–359
11. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. P. 24–27.
12. LVIA. F. 394. Ap. 8. B. 2649. L. 1–6.
13. LVIA. F. 394. Ap. 8. B. 2649. L. 1.
14. Ten pat. L. 3.
15. LVIA. F. 394. Ap. 1–8.
16. Улащик Н. Н. Инвентари помещичьих имений Западной Белоруссии и Литвы 40-х годов XIX века как исторический источник // Проблемы источниковедения. М., 1962. Т. 10. С. 85–103.
17. LVIA. F. 394. Ap. 1. B. 126. L. 4.
18. LVIA. F. 394. Ap. 1. B. 26. L. 4. B. 81. L. 13.
19. Blalock H. M. Theory Construction: From Verbal to Mathematical Formulations. Englewood Cliffs. 1969. Hage J. Techniques and Problems of Theory Construction in Sociology. N. Y., 1972.
- McClelland P. D. Causal Explanation and Model Building in History, Economics, and the New Economic History. Ithaca, 1975.
20. Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. МГУ. 1986.
21. Duomenų atranką ir pirminį jų apdorojimą diplominiame darbe atliko A. Morosaitė.
22. LVIA. F. 334. Ap. 8. B. 2649. L. 1–3.
23. Plačiau žr.: Pamerneckis S. Šiaulių ekonomijos XVIII a. pabaigos valstiečių ūkių reprodukcijos galimybės klausimu // Lietuvos TSR AMMD. Istorija. V., 1980. T. 20(1). P. 39–42.

24. LVIA. F. 378. 1840 m. V. 1076. L. 157.
 25. Žr. Улащик Н. Н. Предпосылки... С. 205.
 26. Praktikoje rentos normos kėlimas buvo pagrindinė valstiečių ūkių irimo priežastis. –
 Žr. Улащик Н. Н. Предпосылки... С. 29.
 27. Ченко В. В. Ук. соч. С. 44.
 28. Bičkauskas–Gentvila L. Op. cit. P. 39.
 29. Ченко В. В. Ук. соч. С. 33.
 30. Улащик Н. Н. Предпосылки... С. 60; Jučas M. Baudžios irimas.

STASYS PAMERNECKIS

STATISTICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF SERFDOM FARMS IN THE VILNIUS AND DYSNA DISTRICTS IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

Problem, Sources, Data Averages

S u m m a r y

The decay of feudal relations and intensification of commodity production is analysed on the basis of compulsory inventories in the middle of the 19th century.

The basis of agricultural economy in Lithuania was the farm estate, based on corvey work. In the Vilnius and Dysna districts, complete corvey work prevailed. Peasants, who paid money for the ground, accounted for 9%, and semicorvey peasants was about 1.5% of the total number of serfdom farms. This state of things showed, that the state was not inclined to abolish serfdom at this time.